

XFTAА 17.71.91

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы

филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.
e-mail: tulebaeva82@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚҰНАНБАЙ БЕЙНЕСІ

Мақалада халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі Құнанбай Өскенбайұлының бейнесі сөз болады. Кеңес дәуіріндегі әдебиетінде «Құнанбай образы» дегенде, жағымсыз бейнелердің қатарына жатқызып, әке Құнанбай мен бала Абайдың тартысын жаңа мен ескінің тартысы ретінде баға беріліп келді. Тәуелсіздік алғаннан кейін әдебиетке деген көзқарас та өзгеріп, «басқаның» идеологиясынан, «Абаймен қарама – қайшы озбыр» образдан тысқары қарап, оң баға беретін кез туды. Қазіргі кезде осы тақырып тұсында жазылып жүрген пікір мен ой – толғамдар баршылық. Дегенмен, оралымы кең тақырыпты тереңінен зерттеп, тесіле қарағанның артықтығы болмайды. Мемлекетімізге келген тәуелсіздік мәдениетімізге, әдебиетімізге, тарихымызға, ұлттық наным – түсініктерімізге келген тәуелсіздік деп бағалап, барымызды бағамдауымыз қажет.

Түйін сөздер: ауыз әдбиеті үлгілері, шешендік сөздер, бейне, тақырып, образ, әдебиет, мәдениет, тәуелсіздік.

В статье рассматривается исторический образ Кунанбая Ускенбаева, воссозданный в казахской устной и письменной литературе. В литературе советского периода «образ Кунанбая» относили к числу негативных образов, оценивая тяжбу отца Кунанбая и ребенка Абая как тяжбу нового и старого. После обретения независимости изменилось и отношение к литературе, и пришло время выйти за рамки идеологии «чужого» образа «контраста с Абаем - тирании». На эту тему сегодня много мнений и мыслей. Однако не лишним будет углубиться в широкий круг тем. Мы должны оценивать независимость нашей страны как независимость нашей культуры, литературы, истории, национальных верований и концепций.

Ключевые слова: образцы устной литературы, ораторские слова, тема, образ, литература, культура, независимость.

The article deals with the image of Kunanbay Uskenbayevich in folklore. In the Soviet literature, the image of "Kunanbay" was considered a negative image, and the conflict between father Kunanbay and son Abai was considered as a conflict between the new and the old. After gaining independence, the attitude to literature also changed, and it was time to look beyond the ideology of "someone else", the image of "contrast with Abai - tyranny." There are a lot of opinions and thoughts on this topic today. However, it is not an advantage to study a wide-ranging topic in depth. We need to evaluate the independence of our country as the independence of our culture, literature, history, national beliefs.

Keyword: samples of oral literature, oratorical words, theme, image, literature, culture, independence.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов өзінің жазбаларында былай деген екен: «Абай кезіндегі қазақ даласындакүні өтіп бара жатқан, бірақ тамыры әлі де тереңдегі ескіні мен Құнанбай образына жинақтадым. Ал, оның баласы Абай бойында енді туып келе жатқан жаңа бар. Сондықтан, ақын Абайдың қалыптасуын көрсету арқылы мен үлкен қоғамдық шындықты - ескі мен жаңаның диалектик, қарама-қарсылығын, күрес нәтижесінде ескіні жаңаның жеңуін ашуға тиіс болдым» - деп көрсеткен екен. Заңғар жазушының бұл сөздерінен – ақ кезінде тура бағасын ала алмай келе жатқан образдарға

бүгінгі күнгі көзқараспен жіті бақылап, зерттеулер жасау керектігін аңғарамыз.

Аға сұлтан болып, еліне әділдігі мен даналығы мәлім болған қоғам қайраткері өз дәуірінде «Құнанбайға жан жетпес, Тірі жан аттап оны өтпес» деген бағаға ие болған. Ең әуелі, Құнанбайды ескінің көлеңкесінен алып шығу қажет. Кертартпа Құнанбай деген пікір айтар болсақ, Ескі тамда мектеп ашып, балаларын оқу – білімге жетелеген әрекетіне не демекпіз? Абайды Семейге әкелуі ғылым мен білім жолына түсіріп, білім алуына жаққан шырағы емес пе? Жаңа заман басшысын Абай

деп танитын болсақ, сол игі жолдың ең басында Құнанбай тұрғанын ұмытпалық.

Ел арасында жоспарға алынған мешіт салу ісін жандандырып, ислам дініне беріктігін аңғартқаны тағы бар. Өзіне дейін елді үш жыл басқарған Құсбек төре мешіт салатын орынды белгілеп, қаражатын жинап қойса да, аяқсыз қалған бұл игі істі жүзеге асыру үшін генерал – губернаторға жазған хатында былай дейді: «Жиналған ақша талан – таражға түскен. Ал белгіленген орын дұрыс емес, базардың жанында. Аллаһтың үйі базардың қасында болауы тиіс емес. Мешітке орын тауып қойдық. Мешітті өз қаражатыма рұқсат беруіңізді сұраймын».

Поляк қайраткері Адольф Янушкевичтің жазбаларына үнілсек: «Құнанбай – өңірге аты жайылған адам, қарапайым қазақтың баласы. Ғажайып ақыл – ес және жүйрік тілдің иесі. Іскер, аталастарының игілігі туралы қам жейді, дала заңдары мен Құран қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты ресейлік жарғыларды бес саусағындай біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Жұрт пайғамбардай сыйлайды. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да шалғай ауылдардан келіп жатады. Тобықты руының сеніміне ие болып, болыстыққа сайланған, әділетсіздік пен дәулеттілердің зорлығына қарсы қалқан болған», - деген деректер келтіреді [1,10]. Осы деректердің өзінде Құнанбайдың қатпары көп, бізге мәлім тұстарынан беймәлім жайттары мол тұлға екенін аңғарамыз.

Қазақ халқы бір ауыз сөзге тоқтаған берекелі халық екендігін тарих та, әдебиет те дәлелдейді. Құнанбайдың ділмарлығы мен шешендігі әр түрлі дау – дамайларда көрініп отырған. Ел мен ел арасындағы бітімін таба алмай жүрген даулардың басын қайырып, әділ баға, орынды сөз, ел достастырап шешімін айтып, бейбітшілік орнатып отырған. Бекен Исабаевтың «Ұлылар мекені» деген кітабында мынандай деректер кездестіреді: Тобықтыда Кеңгірбай мен Мамай батыр бастап, 1780 жылдарға таяған кезде Шыңғысқа кірген. Бұл кезде Шыңғыстың ішін Найман, сыртын – Керей, бауырын – Уақ, батысын – Арғындар алған. Кеңгірбай алдымен өз туысы Арғынмен айтыса-тартыса жүріп, Шаған өзенінің бойын алған. Одан кейін Уақты қуып, Шыңғыстың бауыр жағын алған. Одан соң «Үш балапан» деп аталатын Бөкенші, Хан, Қарауыл өзендерін Матайдан босатып, Шыңғыс

сыртындағы Барлыбай өзенін Найманнан, арғы жайлауын Керейден босатып алған.

Құндызды өзенінде Жетісу оязы мен Қарқаралы оязының бас қосқан съезі болады. Тобықты Құндызды өзені ата қонысым, Шыңғыстан аққан өзенінің бірі, Найман зорлықпен алып отыр, – дейді.

Екі ояз келісіп «өздерің биге салып, қазақ жолымен бітісіңдер, егер бітісе алмасандар, билігін біз айтамыз», – деп, қазақтың өздеріне береді. Тобықты билері жерді алғысы келеді, Наймандар бергісі келмейді. Сөйтіп олар тоқтамға келе алмайды. Сонда Құнанбай тұрып, «біз бұл дауды шеше алмайды екенбіз. Өмірінде дауға түсіп, билік айтпаған кісіге айтқыдайық билікті» депті. Осыған Найман да, Тобықты да тоқтайды. Найман Қисықты шығарады, Тобықты Мәмбетей руынан Доғал деген момын, адал адамды шығарады. Бұл екеуі де малды адамдар.

Құндызды өзенінің таудан шыға беріс жағасындағы қабақта моланың орны бар. Ол мола үйілген тас, қалмақ моласы ма, қазақ моласы ма белгісіз. Сол молаға күнде ерте оншақты шал келіп, моланың басына отырып–отырып күн батарда қайтады. Мұны күнде ерте тұрып, байқап жүретін ояздар: «Бұлар неге күнде анау жерге барып қайтады?» – деп сұрайды. Сонда Жұмабай: «Таксырлар, олар – Тобықтының шалдары. Анау үйген тас ерте кезде өлген Тобықтының, сол отырған шалдардың ата-бабасының моласы. Енді екі ел мына Құндызды бойына таласып жатқанда олар жер Найманға кетсе, қайран ата – бабаларымыздың моласы жат елде қалып, елдің малы таптайды ғой, бастарына келіп дұға оқып, қоштасып, күнде жыласып қайтады», – дейді.

Құнанбайдың сенімді атқосшысының бірі – Керей руынан жорға Жұмабай. Ол өте пысық, сөзтапқыш адам болған. Оны Құнанбай ояздардың астарын дайындап, жұмыстарын орындап тұруға тағайындаған. Жылпос жігіт ояздарға үйір болып алады. Айтқандарын екі қылмай, әбден жағып алған.

Қисық пен Доғал өмірі билік айтып көрмеген, онаша шығып Құндыздының жағасына келіп отырысады. Өлден уақытта Доғал: «Ау, Қисық, екеумізді билік айтуға зорлап шығарды. Құдайға да, ағайындыға да ұятты болмай, қандай билік айтамыз. Сен не айтқың келіп отыр», – дейді. Екеуі көп отырады. Өлден уақытта Доғал орнынан тұрып, құбылаға қарап, қолын жайып:

– А, Құдай, адам да сенікі, жер де сенікі. Сенің жаратқан жеріңе кесіп, пішіп билік айту күнә. Қателесіп айтсам, өзің кеш, – деп Қисық қақарап: – Біз несін таласамыз. Құдайдың өзі билігі найтыпқойғанжоқ па белгісінсалып?

Өзеннің ағысымен күншығыс жағы Наймандікі, күнбатыс жағы Тобықтынікі болып, бөлік өзеннің арнасы болсын, – дейді. Сонда Қисық: «Өзің Доғал десе, Доғал екенсің ғой», – дегенде, Доғал: «Өзің Қисық десе, Қисық екенсің ғой, Құдайдың өз билігіне риза болмайтын», – дейді. Сөйтіп бұлар да келісе алмайды.

Бұған Наймандар разы болмай «Құндызды, Шет бойын бұрыннан қоныстанып көлемі, бүкіл Шыңғысты алып, оған тоймай, Құндыздыға қол салдың ба, Тобықты» дейді. Сонда Құнанбай: «Құндызды, Шет бойы Шыңғыстан бөлек емес, Шыңғыстың сегіз өзенінің бірі, мен Найман жерін даулап отырғам жоқ, атам Жеті Момынның алған, қонған жерімді қайтар деп отырмын. Сен біз алыстан көшіп келгенше, Шыңғысты иемденіп алдың. Көптігінді істеп ерімді қазаға ұшыраттың. Малымды талауға салдың, зорлық жасап жерімді бермей келдің. Шығарған бидің кесіміне де көнбей отырсың».

Ояздарға келіп билерге салынғанын, қалай билік айтқанын түсіндіреді. Оған Найман адамдарының көнбегендігін түсіндіреді.

Сонда Қарқаралы оязы тұрып: «Бұл жер ежелден Тобықтының жері болғанына көзім әбден жетті. Біріншіден, Құнанбайдың дәлелі толық, Наймандікі зорлық және бір үлкен дәлел: Біз осында келгелі, осы дау басталғалы Тобықтының бірнеше кәрі адамдары күнде ерте анау бұрынғы ата-бабаларының моласына дұға қылып жүрді. Олар жеріміз Найманға кетсе, ата-бабаларымыздың молалары қалады, – деп уайымдап, қайғырып келіп жүргенін біз күнде көрдік. Ал, Найман, сенің жерің болып, анау ата-бабаларыңның моласы болса, біреуің неге барып дұға оқымайсыңдар? Сендер жақтан бір адамның барғанын көргеміз жоқ. Сондықтан, жер Тобықтынікі екені анық. Және бұрыннан айтылған билік дұрыс айтылған. Біздің айтқанымыз: бөлік Құндызды арнасы болсын». Сөйтіп, Тобықты қолы жетпей жүрген Құндызды бойын қайырып алады [2,179].

Міне, билік айтқанға көнбегенді айламен алған Құнанбайдың тапқырлығы осында.

Құнанбайдың шынайы тұлғасын тануда көп еңбек еткен ғалымдардың бірі және бірегейі – Тұрсын Жұртбай. Өзінің «Үш қиян» газетіне берген сұхбатында мынандай деректер келтіреді: «Біз Құнанбайды өз заманының оқымыстысы, ғұламасы, қайраткері деп білеміз. Ол жастайынан билікке, дүние ісіне көп араласады. Сондай тұлға өмірінің соңында тіршіліктен баз кешіп, тақуа болып, ілімге бас ұрады. Бірде болыс Абай 2 – 3 айдай жер жауы, жесір дауымен сыртта жүреді. Әкесі кітап оқып, ой құшағында жүр дегенді естіп, ауылға келеді. Абай Құнанбайдың әлгі кітабын күніне екі-үш беттен ғана оқып, терең ойланып жүргенін байқап жүреді. Бір апта өткесін Абай сұрайды: «Тәте, мына кітапты ұзақ оқыдыңыз ғой, мағынасы терең кітап па?» Құнанбай қажы: «Иә, бұл кітаптың мағынасы терең, тариқат қой», - дейді. «Тәте, сізді дін ғылымының данышпаны ғой деп жүрсем, әлі «Тарихатта» жүрсіз бе? «Ақиқаттың» алдында тұр екен десем», - дейді Абай. Құнанбай сәл кідіріп, басын шайқап былай деді: «Әй, Абайжан, мен сені де толық сауатты екен десем, әлі кемеліңе жетпепсің ғой. Танымның негізі осы тариқат емес пе?! Тариқатсыз шарифат та, мағрифат та, ақиқат та жоқ. Осыны ұқпаған екенсің ғой, Абайжан!», - дейді. Сонда Абай үнсіз қалыпты. Сыртқа шыққан соң ұзақ басын шайқап тұрып: «Тәтемнің ғылымы неткен терең еді. Орынсыз сұрақ қоюға болмайды екен. Мен бетін ғана қалқып кетіппін ғой. Шындығында да «Тарихатсыз» - «Шарифат» та, «Мағрифат» та жоқ емеспі. Ал «Ақиқат» Алланың ісі емеспі. «Ақиқаттың» алдындатұрсыздегенім - өлімтілегенімекен ғой. Өттең, сауатсыздық-ай!» - депқаттыөкініпті» [3,12]

Ғалымның келтірген мысалынан Құнанбайдың даналығына тағы бір мәрте таңданамыз. Арнайы білім алмаса да, оқығанын тоқи білетін қасиетін аңғарып отырмыз. Қазақы даналықты заман жаңалығымен ұштастыра білген. Құнанбайдың ескі әдеттерді, қазақы салт – дәстүрлерді жете меңгеріп, шарифаттың жолынан адаспай, жаңалыққа құмар болып отырғандығын да анықтауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Янушкевич А. Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар. Алматы, 1979.-125.
2. Исабаев Б. Ұлылар мекені. Новосибирск: 2001. -623 бет
3. Дәурен Сейітжанұлы. Құнанбай. «Үш қиян» газеті, 04.03.2010

4. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы. 1995.-720 б.
5. Даланың дара ділмарлары.-Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2001, - 592 б.

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы

Лауазымы: филология ғылымдарының кандидаты, филология кафедрасының меңгерушісі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті.

Пошта мекен жайы: 071400, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Мәңгілік ел, 11.

Ұялы тел: 87773685603

Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі Құнанбай бейнесі

Түлебаева Куралай Тоқтаровна

Должность: кандидат филологических наук, заведующая кафедрой филологии, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет.

Почтовый адрес: 071400, Республика Казахстан, город Семей, улица Мангилик ел, 11

Сотовый телефон: 87772685603

Образ Кунанбая в казахской устной литературе

Tulebayeva Kuralay Toktarovna

Position: candidate of philological Sciences, head of the Department of Philology, Kazakh humanitarian juridical innovative University.

Postal address: 071400, Republic of Kazakhstan, Semey city, Mangilik El street, 11

Cell phone: 87772685603

The image of Kunanbai in kazakh folk oral literature